ڊاڪٽر عبدالحفيظ قريشي

شاهہ لطيف، سنڌوسڀيتا ۽ سنڌ- يورپي ٻولي: هڪ تاريخي اڀياس

Shah Latif, Indus civilization and Indo-European language: A historical study

Abstract:

This research paper properly indicates the relation between proto Indus language and Indo-European Languages in the light of Shah Abdul Latif's Poetry. Through this paper, searched the impact of Indus Civilization on the East. It has been searched many linguistic aspects and roots of a Proto Indo-European languages through migration in Hunters and Gathrers Society Era to mature urban phase of Mohenjo-Daro from Indus Valley to West and due to such cultural assimilation process to evaluate `Indo-European Peoples` and Indo European Languages. In this Paper Search roots of `Ari`, `Ariya` even `Sawastika` in Sindhi Classical Poetry. The Sign of Proto Indus Language is Mono Syllabic Words. These words are evolved through a process of language. Some of them are compound words which indicate prefix and suffix. In this paper these types of mono Syllabic words are mentioned in the light of Shah latif's Poetry as well as in different regional dialects of Sindhi language. Modern research tells that there have been efforts of linguistic Sindhu civilization on the East. Arians predictive image also emerged from there. This continuity came into being from a great social human evolution. In different geographical regions of the Sindhi language, many mono-syllabic words are there, which are prominent in today's Sindhi in compound and simple forms.

دنيا جو هر قومي سماج، هڪ زندهہ ايڪو (Organic Unit) هوندو آهي، ان جو ورتاءُ بہ هڪ زندهہ جيوَ وانگر ئي هوندو آهي. تهذيب جي اوسر ۾ ٻوليءَ جو جُڙڻ ۽ اشارن جي زبان کان تصويري لکت (Pictographic Script) ۽ تصوري لکت (Ideographic Script) تائين واري انساني سڀيتا واري سفر ۾ ٻوليءَ جي حيثيت هڪ اهم موڙ طور ثابت ٿي. ان سان ڪنهن بہ سماج جي هڪ مُٺ ٿيڻ وارو مقصد ساڀيان ٿيو، سنڌي سماج سمورا مرحلا اوسر جي هر ڏاڪي پٽاندڙ طئي ڪيا ۽ اڄ هن جو سنٻنڌ، سنڌ يورپي ٻولين سان پڪو پختو آهي. هڪ سماج ۾ ٻوليءِ جي اهميت تهائين اهم ٿي وڃي ٿي، جڏهن ان جي سڀيتا

جو اثر عالمگير هجي.

سنڌي ٻولي، گڏيل قومي سوچ ۽ اڪيلي سڃاڻپ: سنڌي ٻولي، سنڌي سماج جي واحد گڏيل سوچ ۽ سڃاڻپ آهي. ان کي ميسارڻ جي هر دؤر ۾ ڪوشش ٿي آهي. سنڌ جي ماڻهن عربن جي بنو اُميہ بنو عباس جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سنڌي سماج جي مختلف سطحن تي سنڌيءَ ٻوليءَ جي ڀرپور حفاظت ڪئي. هتي هڪ انگريز محقق فلپ ڪي. حتِي جي ڪتاب 'تاريخ عرب' جي دؤر جو حوالو ڏيڻ ضروري آهي، جنهن موجب عربن پاران ملڪ فتح ڪرڻ جا دؤر ۽ مرحلا هن ريت ڄاڻايا آهن:

"پهريون زمانو عسڪري ۽ سياسي دؤر هو. اهو عربن جي هلائڻ ۽ ڪاهن وارو دؤر هو.
ٻيو دؤر مذهبي دؤر هو. ان جي شروعات عباسي خلافت واري دؤر واري پهرين صدي آهي. انهيءَ زماني ۾ خلافت واري آدم جي گهڻي آبادي اسلام قبول ڪري چڪي هئي.
ٽيون دؤر فتح ٿيل قومن جي ٻولين تي فتح وارو دؤر هو. انهن ٻولين تي فتح واري زماني جي رفتار تمام ڍري رهي ۽ فتح ٿيل قومن ان ميدان ۾ تمام گهڻي مزاحمت جو مظاهرو ڪيو. انسان پنهنجي سياسي حقن، ايستائين مذهبي حقن تان هڪ ڀيرو دستبردار ٿي سگهي ٿو، پر ٻوليءَ ۾ اهڙي ڪشش ۽ ڇڪ هوندي آهي، جو هو ان جي بقا ۽ حفاظت ۾ ڪنهن بہ قسم جي قرباني ڏيڻ کان نٿو ڪيٻائي." (حتِي، 2015ع: 107)

ساڳيءَ ريت سنڌ جي ماڻهن ايراني، افغاني ۽ دهلوي سامراج جي مقابلي ۾ سنڌ جي 'ثقافتي محاذ' تي، سنڌي ٻوليءَ جي حفاظت سان گڏ، ان جي ترقي ۽ واڌ ويجهہ ۾ بہ ڪين گهٽايو. شاهہ لطيف انهيءَ فارسي بالادستيءَ واري دؤر جو 'سنڌ جي ثقافتي محاذ' جو هڪ تمام وڏو سپهہ سالار (Supreme Comander) ٿي اُسريو ۽ اُڀريو. هن سنڌي ٻوليءَ کي اهڙو ڪلام جوڙي ڏنو جنهن جو سنڌ تي وڏو گهرو فڪري اثر آيو آهي. هُن سنڌ جي ڏاتارن ۽ سخين جي ساراهہ ۾ سمنگ چارڻ جي ڳاهن کي وڌايو ۽ تصوف جي فڪر ۾ قاضي قادن، شاهہ لطف الله قادري ۽ ميين شاهہ عنات واري ساهتي سلسلي کي اڳتي وڌائي پڪو ۽ پختو ڪيو.

بنيادي طور تي سنڌي ٻولي ۽ سنڌو تهذيب جا اثر عالمگير رهيا آهن. اهو سيڪجهہ سنڌوسڀيتا جي اوسر ۽ اُن جي ڏيساورن ڏانهن واپار ۽ ٻين مختلف سببن جي ڪري وجڻ ۽ اچڻ، ويندي لڏپلاڻ ڪرڻ سبب ممڪن ٿيو آهي. سنڌو تهذيب جي وڻج واپار وارن ناتن ۽ ڏورانهن ڪنڊن ۾ سنڌين جو لڏي وڃي رهڻ، خاص طرح اولهہ

وارن ملڪن ڏانهن سنڌين جي لڏپلاڻ، هڪ پاسي ثقافتي انضمام (Cultural Assimillation) واري عمل هيٺ سنڌ- يورپي ٻوليءَ کي جنميو آهي ۽ ٻئي پاسي سنڌوسيپيتا جا نوان ورن سامهون آندا آهن.

شاهه لطيف سنڌي ٻوليءَ جو محافظ: ڪنهن قومي سماج جا وڏا ۽ عظيم شاعر ئي انهيءَ سماج ۽ ٻوليءَ جا محافظ هوندا آهن. عظيم شاعرن جو جنم ۽ انهن جي ٻولين جي اُسرڻ وارو عمل 'راست متناسب' (Directly Proportional) هوندو آهي، ڇو ته هنن جي فڪري ۽ فني مَهي ولوڙ سبب ٻوليون نه رڳو پنهنجي قومي سماجن ۾، پر پنهنجي پرپاسي وارن سماجن ۾ عزت ۽ عظمت ماڻينديون آهن. ان ريت اهي شاعر پنهنجي سماج کي امرتا بخشي ۽ جيئندان ڏيندا آهن. شاهه لطيف سنڌي ٻوليءَ جي لغت بابت چوي ٿو ته:

لامُون آءُ لغت، چيڙي وڏيس چيرين،
چوريءَ چانگا چريا، گنگن ڪئي نه گفت،
نيم سور ۽ سُرت، اگهي ٿي آهون ڪري. (شاهه)

شاهه لطيف، هن بيت ۾ 'سنڌي لغت' جي لامن (شاخن: الف، ب، ت...ي) کي بيان ڪري ٿو. هُن کي سنڌي ٻولي ۽ اُن جي لفظي ذخيري جي چڱيءَ ريت پروڙ هئي، هُن وٽ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ هر طبقي، هر هنري ۽ فڪري مڪتب ڪان ويندي، آڳاٽي سنڌي سماج جي هر ڪِرت واري گروهه جا ڪُهني ڪان ڪُهنا لفظ موجود هئا. ان ريت هڪ وڏي شاعر جي حيثيت ۾ هن وٽ سنڌي ٻوليءَ جي عمدن لفظن جو ڀنڊار موجود هو. ڀٽائي پنهنجي سماج ۽ ٻوليءَ جي بقا آڏو ايندڙ للڪارن ڪان به واقف هو، تڏهن ته هن چيو:

"فارسي سکڻ غلام بڻجڻ جي مثال آهي، اوهان 'آب' ۽ 'طعام' 'پيئڻ ۽ کائڻ' ته حاصل ڪري وٺندا پر انهن ٻن ڳالهين ۾ ٻڏجي ڪري، پنهنجا قومي- سماجي ڳُڻ ۽ خاصيتون وڃائي ويهندا ۽ 'عام انسان' بڻجي ويندا ۽ 'جام' معنىٰ اصلوڪا سنڌي بڻجي نه سگهندا." (بلوچ، 2009: 72)

جي تون فارسي سِکئين، گولو توءِ غلامُ،
اُجئو تان آبُ گهري، بُکئو تان طعامُ،
جو ٻڏو ٻن ڳالهِئين، سو ڪيئن چائي جامُ،
ايءَ عامن سندو عامُ، خاصن منجهان نه ٿِئي. (شاهه)

سُر مارئيءَ جي هڪ بيت ۾ شاهه لطيف جي مارئي ٻن ڳالهين جي تحفظ جي ڳالهه ۽ عزم ڪري هڪ 'وطن جي پاڻي' ٻيو 'اباڻي ٻوليءَ' لاءِ وچن ڪري ٿي. هتي

’پاڻي‘ زندگي آهي، پاڻي، ’تهذيب ۽ ثقافت‘، ’ريتون ۽ رسمون‘، ’مان ۽ سمان‘ سڀ ڪجهه آهن، جنهن جي آڌار تي سماج زنده رهن ٿا. پاڻي اعليٰ اخلاق ۽ ڳڻ آهن، جنهن کي هارجڻ نه گهرجي، ان ريت ’اباڻي ٻولي‘ قومي ٻولي به آهي ته قومي ٻول به آهن، جنهن ۾ سمورا اخلاقي ۽ اعليٰ سماجي قدر، نيم، ريتن ۽ رسمن سوڌو سمورا انفرادي ۽ اجتماعي قول ۽ قرار موجود هوندا آهن، جن جي وسيلي سماج ٽڳندا ۽ زنده رهندا آهن. شاهه لطيف چوي ٿو:

ماڙيءَ چَڙهِي سُومرا، آءٌ هَڏِ لجاڻي،
هٿان مون مَ هارجي، پاڻُرَ جو پاڻِي،
ٻولي ٻاٻاڻي، وٺي شالَ ويڙِ وڃان.

قديم سنڌي ٻوليءَ جي ڦهلاءَ ۽ پکيڙ جا ڪارڻ: پراچين دؤر جا سنڌو لوڪ، شڪاري دؤر کان وٺي ساماٽيل سنڌو سڀيتائي دؤر ۾ هڪ وڏي دنيا سان وڻج واپار وسيلي رابطي ۾ هئا ۽ هنن پنهنجون ريتون رسمون ۽ عقيدا پڻ اتي جي ماڻهن کي وچي آڇيا، ۽ ان ريت دنيا جي هڪ وڏي حصي سان سندن واپاري، سماجي ۽ لساني ناتا جڙي پيا، جن جو اثر ۽ نشانيون، اڄ ڏينهن تائين اندو-يورپين سماجن ۾ لڀجن ٿيون. دنيا سان سنڌ واسين جي لڳ لاڳاپي سبب سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ممڪن ٿيو.

مشهور اينٿراپالاجسٽ ۽ مذهبن جي تاريخ جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ واري هڪ محقق، آلين ڊينيلائو (Alain Danie Lou) پنهنجي ڪتاب `The Tradition of Shiva Dinoysus` جي هڪ مضمون ’God of Love and Ecstasy‘ ۾ لکيو آهي ته:

> ”سنڌو سلطنت جي دروازي ٻولي پنهنجيون سرحدون اُڪري، يونوچ سمنڊ (Meditranean Sea) تائين وڃي پهتي. باسڪئس (Basques)، جارجيا (Georgia)، ليڊيا (Lydia)، ايٽروسڪئن (Etruscan)، ڪريٽ (Crete)، ڏکڻ اٽليءَ جو پيلاسجيا (Palasgia) وارو علائقو، ويندي مالٽا (Malta) ۽ سڄو ايشيا مائنر (Asia Minor) انهيءَ ٻوليءَ کان متاثر ٿيو.
>
> (*Aoumiel, 1994: 5_6*)

قديم سنڌو لوڪن جي يورپ ڏانهن پهرين لڏپلاڻ: اوميل پنهنجي ڪتاب ’Dancing Shadows‘ ۾ سنڌين جي يورپ ڏانهن پهرين لڏپلاڻ کي تمام آڳاٽي دؤر کان ڄاڻائيندي لکي ٿي ته:

”سنڌي آرين جي حملن کان گهڻو اڳ پراڻي پٿر واريءَ زماني ’Paleolithic

'Era ۾ هنن ملڪن (يورپي ملڪن) ڏانهن پکڙجي ويا هئا، اهو امڪاني دؤر 20000ق.م وارو هوندو." (Aoumiel, 1994: 116)

ائين وسهڻ ۾ اچي ٿو ته، سنڌو لوڪ ان چوٿين ٽڏ واري دؤر ۾، جيڪو لاڳيتو پنجهتر هزار ورهيه هليو ۽ رڳو ڏهه هزار ورهيه اڳ پڄاڻيءَ تي پهتو هو. ان دؤر ۾ سنڌو لوڪ، باهه ٻارڻ ۽ ان کي سنڀارڻ ۽ 'سيانتي پهڻ' سان باهه ٻارڻ جو هنر سکي ويو هو ۽ نئين دنيا ۽ شڪار جي شوق ۾ بلوچستان، عراق، فلسطين کان ٿيندا ڪريٽ جي ٻيٽن تي وڃي پهتا، اتي اُن دؤر ۾ به هنن وٽ شِوَ جي پوڄا عام هئي، اتان هو يونان ۾ داخل ٿيا ۽ پهريون اوڀر يورپ ۽ پوءِ سڄي يورپ ۾ پکڙجي ويا. پسو پتي ۽ سرسونوس جي چِٽر ۾ اهڙي هڪجهڙائي ان ڳالهه جو ثبوت آهي.

قديم سنڌو لوڪن جي يورپ ڏانهن ٻي لڏپلاڻ: سنڌو سماج جي ترقي يافته شهري دؤر کان گهڻو اڳ اٽڪل 5000ق.م کان 4000ق.م ۾ سنڌو لکت جي هڪ تمام قديم ۽ آڳاٽي تصويري شڪل موجود هئي، ان جي ثابتي اوڀر ٻيٽ (Easten Island) مان لڌل ڪاٺ تي اُڪريل قديم لکت جي صورت ۾ ملي آهي. اِها لکت موهن جي دڙي ۽ ان جي سهيوڳي ٻين شهرن: لوٿل، ڍولا ويرا، چانهونءَ جي دڙي، لاکين جو دڙي ۽ هڙپا جي اوج ماڻڻ کان گهڻو آڳاٽي ۽ اوائلي سنڌو تهذيب (Pre Indus) دؤر جي نظر اچي ٿي. 'اوڀر ٻيٽ' (Easten Island) تي اهي آڳاٽا سنڌو لوڪ ٻيڙن ۽ هوڙن ۾ چڙهي پهتا هوندا. انهيءَ جو مطلب ته سنڌو سماج اٽڪل 5000ق.م کان 4000ق.م ۾ نه رڳو چَڪُ، ڦيٿو ۽ نار پر ٻيڙا ناهڻ ۽ سمنڊ ۾ هاڪارڻ وارو فن ايجاد ڪري چڪو هو. اهڙي 'اوڀر ٻيٽ' (Easter Island) واري لکت ۽ سنڌو لکت جي ٻيتا وار تختي، قديم آثارن ۽ ٻولين جي ماهر ايم. ڊي هيوز تيار ڪئي آهي، جنهن جو مطالعو سنڌ ودوانن ـ ماهرن لاءِ حيرت ناڪ آهي.

آمريڪي محقق اوميل (Aoumiel) اسڪاٽ لئنڊ ۾ سنڌو لکت (Indus script) جي ليڄڻ جي ڳالهه ڪئي آهي.

> "سنڌي لوڪن سامونڊي سفر ڪري، سانتيڪي ساگر (Pacific Sea) کي اُڪري ايسٽر آئلينڊ (Easter Island) وڃي پهتا، قديم آثارن جي مشهور ماهر 'بشم' (Basham) سان گڏ ڪيترن ئي ٻين عالمن جو خيال آهي، هن ٻيٽ جي تصويري لکت هوبهو موهن جي دڙي واري لکت جهڙي آهي. هتي شِوَ ديوتا جي مورتي به موجود آهي." (اوميل، 2009ع: 115)

اِها لکت موهن جي دڙي واري لکت کان گهڻو آڳاٽي ۽ اوائلي لکت وارو نمونو

لڳي ٿي، انڪري جو موهن جي دڙي جي لکت هڪ ليڪائين آهي ۽ جڏهن تہ ڪاٺ تي اُڪيريل اها لکت مڪمل نموني تصويري ۽ ٻئي ليڪن ۾ آهي. هو وڌيڪ لکي ٿي تہ،

"ان جي ابتڙ آرين جي سنڌ تي هلان 2150ق.م تائين ٿي هوندي."

(Aoumiel, 1994: 162)

قديم سنڌو لوڪن جي يورپ ڏانهن آخري لڏپلاڻ:

اوميل سنڌين جي ٽين وڏي لڏپلاڻ وارو زمانو مرڪزي ايشيائي ڏنار لوڪن- آرين جي هلان واري وقت کي قرار ڏيندي لکي ٿي تہ:

"آرين جا سنڌ تي حملا 2150ق.م کان 1200ق.م تائين هليا. اهڙن حملن کان بچي ويل سنڌي افغانستان، ايران، عراق، عربستان ۽ فلسطين کان ٿيندا، پھريائين اوڀر يورپ ۽ بعد ۾ اولھہ يورپ پھتا هئا. ان ڪانسواءِ اوڀر ڏانهن وڏي انڊونيشيا ۽ امڪاني طور جپان تائين بہ ويا هئا. اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ هي ماڻهو پولينشيا ۽ اڳتي وڏي آمريڪا پھتا آهن، هي نسل ٻيڙين هلائڻ جو ماهر هو. تجارت سندن ڌنڌو هو."

(Aoumiel, 1994: 117_118)

جي.آر هنٽر 'سنڌو لکت' جو دنيا جي لاڳاپو ڏيکاريندي لکي ٿو تہ:

"حقيقت بہ اها تہ سڄي برهمي (Brahmi) الف- ب کي سنڌو لکت تان کنيل ٿي ڏسجي. اهو بہ سمجهيو وڃي ٿو تہ اهي عالم جن برهمي لکت جو فونيقي (Phoemician) ۽ ڏکڻ وارين سامي زبانن جي لکت سان ڳانڍاپو ڏيکاريو آهي، سي ڪي غلط ڪونہ آهن. ڇاڪاڻ تہ اهڙيون ڇتيون شاهديون موجود آهن، جن جي آڌار تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ سامي ۽ فونيقي لکت، سنڌو لکت تان ورتل آهن."

(هنٽر، 1995ع: 22_23)

سنڌ- يورپي ٻوليءَ جو جڙڻ: دنيا ۾ 'سنڌ يورپي ٻولين' (Indo_ European Languages) وارو نظريو ۽ آريائي نظريو، ٻئي نظريا 1818ع کان اُسريا آهن. انهن جو بنياد سنسڪرت ۽ جرمن سوڏو ٻين ٻولين ۾ ڏٺو ويو آهي. اوميل پھرين محقق آهي، جنهن قديم سنڌ جي آرڪيالاجي واري اتهاس جي بنياد تي، انهيءَ ٻوليءَ جو بنياد سنڌ قرار ڏنو آهي.

> ”سنڌ کان يورپ پهتل ماڻهن جي يورپي لوڪن سان انضمام جي نتيجي ۾ ’سنڌ- يورپي لوڪ‘ ۽ ’سنڌ- يورپي ٻوليءَ‘ جو جنم ٿيو.“
> (Aoumiel, 1994: 118)

’سنڌي ٻولي‘ دنيا جي هڪ آڳاٽي ٻولي آهي ۽ جڏهن ڪنهن ٻوليءَ ڪي ان جي لکت (Script) ملي ٿي ته، اها ان سماج جي ترقيءَ لاءِ مک موڙ ثابت ٿيندي آهي. ان ريت ’انڊس اسڪرپٽ‘ دنيا جي هڪ قديم لکت جو نمونو آهي. اڄ تائين واري دنيا ۾ موجود لکتون ان کان متاثر ٿيون آهن.

سنڌ- يورپي ٻولي: سنڌ يورپي ٻولين (Indo_European Languages) جي اصطلاح ڪي ننڍي کنڊ جا لسانيات جا ماهر ’هند- يورپي ٻوليون‘ ڪري ڄاڻائن ٿا ۽ ان ڪي سنسڪرت، جرمن ۽ ٻين يورپي ٻولين جي تناظر ۾ ڏسن ۽ پسن ٿا ۽ ميڪس مولر ۽ ٻين جي نظريي تحت هن کي آريائي پسمنظر ڏين ٿا، ايستائين هو چون ٿا ته هي ڪنهن هڪ ويڙهي ۾ نه پر هڪ ڇت هيٺان هڪ خاندان جي رهندڙ ماڻهن جي ٻولي آهي.

ميڪس مولر. ايف (Max Muller, F) جي ڪيل مختلف خطابن تي ٻڌل ڪتاب ’Lectures on Science of Language‘ ۾ هو چوي ٿو ته:

> ”هڪ زماني ۾ ايرانين، هندستانين، جرمنن، يونانين، رومين، ڪيلٽڪس ۽ سلاوڪ لوڪن جا وڏا ڳڏجي ڪري هڪ ويڙهي ۾ نه پر هڪ ڇت هيٺان رهندا هئا.“ (Muller, 1866: 213)

ان ريت هُو هڪ ’آڳاٽي سنڌ- يورپي ٻولي‘ (Proto_ Indo European Language) جا بنياد، ڪڏهن ڪڏهن اسڪئنڊي نيوين ملڪن ۾ ڳولين ٿا. ان ڪي هُو هڪ ڇت هيٺان (Under the One Roof) وارو پانيو ڪيل نظريو ڪوٺين ٿا، ان جي پيٺ ۾ اوميل جو چوڻ آهي ته:

> ”سنڌ- يورپي ٻولين ۽ سنڌ يورپي لوڪن جو وجود، مختلف قديم زمانن ۾ سنڌ کان يورپ ڏانهن لڏپلاڻ واري عمل هيٺ ٿيل ثقافتي انضمام جو ڦل آهي.“ (Aoumiel, 1944:118)

’ڪولن رينفرو‘ پنهنجي ڪتاب، ’Archealogy and Languages‘ ۾ لکي ٿو ته:

> "The Language of the Indus Valley Seal Stones if infact and Early form of Indo_European." (Renfrew, 1988: 185)

"سنڌو مُهرن واري ٻولي سنڌ- يورپي ٻولين کان حقيقت ۾ آڳاٽي آهي."

قديم آثارن جي هڪ روسي ماهر وِي.ايم ميسن جو چوڻ آهي تہ:

> "جيڪا مُهر ڪئسپيئن سمنڊ جي اُتر کان 'الٽائن- ٽيپي' واري ترڪمانستان جي ماڳ وٽان لڌي آهي، اُها 'آڳاٽي سنڌو' (Proto_ Indian) نموني واري آهي." (Renfrew, 1988: 192)

جي.آر هنٽر بہ سنڌو لکت کي 'پروٽو انڊين لکت' (Proto_Indian Script) سڏي ٿو. جنهن تہ اها لکت سنڌوسڀيتا سان لاڳاپو رکندڙ آهي، انڪري ان جو صحيح ۽ ٺُڙ اصطلاح آڳاٽي سنڌو لکت (Proto_Indus Script) ٿيندو.

سنڌ- يورپي ٻولين جا هڪ رُڪني مادا:

سنڌ- يورپي ٻولين جي اڀياس جي شروعات 'سر وليم جونس' جي مقالي 'History and Culture of the Hindus' کان شروع، ٿي جيڪو 2 فيبروري 1786ع ۾ پيش ڪيو ويو ۽ جيڪو 1788ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. ان مقالي ۾ هن سنسڪرت، ڪلاسيڪل يوناني ۽ لاطيني ٻولين جي هڪ گڏيل پاڙ هئڻ بابت ٻڌايو ويو آهي، جيڪا بلاشڪ اڳتي گوٿڪ ۽ سيلٽڪ سان رليل مليل آهي.

> "هن نظريي جو باني هڪ جرمن عالم، فرنينز بوپ (Fernanz Bop) (1791_ 1867ع) هو. هُن سنسڪرت ٻوليءَ جي قاعدن مان مادي جو تصور ورتو ۽ ان جي تقليد ڪندي، مادَن کي 'هڪ رڪني' قرار ڏنو. فرنينز بوپ جي پوئلڳن فرض ڪيل مادن کي صوتي گُڻ بہ ڏنا. جهڙوڪ: 'ڪرتيئس' چيو تہ مادو هڪ مڪمل وينجڻ (Consonant) آهي. ان کانپوءِ 'وڊ' (Wood) پنهنجي مقالي 'سنڌ- يورپي مادن جي جوڙجڪ' ۾ چيو تہ سنڌ- يورپي مادا 'هڪ رڪني' صورت وارا هئا."
>
> (صديقي، 1977ع: 113)

ٻولين جي بنيادي 'مادي واري نظريي' (Roots Theony) وارن ماهرن جو اِهو خيال، جرمن عالمن پاران نندي ڪنڊ جي ٻولين جي ڀيٽا وارا اڀياس خاص طرح سان سنسڪرت، جرمن ۽ يوناني ٻولين جي اڀياس کانپوءِ اُسريو.

> "جديد زماني ۾ ٻولين جي تاريخي ۽ ڀيٽاوار اڀياس ۽ انهن جي ساختياتي تجزين جي ڪارڻ، ٻولين کي خاندانن ۾ ورهائي انهن ٻولين جي گڏيل

بنياد ڳولڻ جي ڪوشش جي سبب، گهڻن ئي لسانيات جي ماهرن جي تحقيق موجب، 'سنڌ- يورپي ٻولي' (Indo_European Language) جي جديد جوڙجڪ ڪئي وئي ۽ اهو چيو ويو تہ ان ڪي ابتدائي مادي جي صورت چئي سگهجي ٿو. اوائلي صورت ۾ رڳو ماده وجود ۾ آيا. اهي ماده هڪ رُڪن (Monosylab) وارا هئا، پوءِ اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي جڙڻ سان نت نوان 'مرڪب لفظ' جڙندا ويا."

(صديقي، 1977ع: 112)

ڪتاب 'Essays on Indo_ European Linguistics' ۾ ڊاڪٽر ستيا راجن بئنرجي 'بوپ' جي حوالي سان سنڌ- يورپي ٻولين جي لاڳاپي بابت ڄاڻايو آهي تہ:

"سنسڪرت، يوناني ۽ لاطيني ٻولين جي ماءُ نہ پر ڀيڻ آهي."

(Bopp, 1990: 6)

بوپ وڌيڪ ان بابت لکي ٿو تہ:

"The Sanskrit and the European Languages derive from a common source." (Bopp, 1990: 3)

"سنسڪرت ۽ يورپي ٻوليون ڪنهن هڪ بنياد مان اُسريون آهن."

ڪتاب، 'اردو زبان کا ماخذ هندکو' ۾ خاطر غزنوي پشاچہ جو اثر سنڌ جي الهندي پاسي هئڻ بابت ڄاڻائيندي وڌيڪ لکي ٿو تہ:

"پشاچہ، هند- يورپي ٻولين (Indo European Langnages) جي ڇاڙ هند- ايراني ٻولين (Indo_ Iranian Langnages) سان لاڳاپو رکي ٿي، جڏهن تہ 'هندڪو ٻولي' سنڌوماتر جي ٻولي آهي." (غزنوي، 2003ع: 162)

قديم سنڌيءَ جا هڪ رُڪن وارا مادا:

سنڌي ٻولي، سنڌو تهذيب جيان هڪ وڏو ۽ اعليٰ لسانياتي پسمنظر رکي ٿي ۽ قديم دؤر کان وٺي هڪ 'اڳل- آڳاٽي سنڌو ٻولي' وارا سمورا ڳڻ ۽ لڇڻ هِنَ پنهنجي اندر ۾ سانديا ۽ سنڀاري رکيا آهن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ موهن جي دڙي يا ان کان آڳاٽي دؤر کان وٺي اهڙا 'يڪ پد' وارا لفظ ڪوڙ سارا موجود رهيا آهن:

جهڙوڪ: ᛟ = Sa = سَ = سا

جنهن جو مطلب سگهارو آهي، ان مان لفظ شاهہ، بادشاهہ ۽ پاتشاهہ جُڙيو. شاهہ لطيف چيو آهي تہ:

* پاتشاهي نہ پاڙيان سَرتيُون سُئيءَ ساڻ.

جهڙوڪ: پا = انهيءَ جي معنیٰ تحفظ ڏيندڙ آهي.

خالد احمد، ڪتاب 'The Bridge of Words' ۾ لکي ٿو تہ:

> "هند- يورپي ٻولين جو لفظ 'پا' (Pa) جو مطلب، مضبوط، طاقتور ۽ آقا آهي." (احمد، 2004ع: 271)

هن اکر مان سنڌ- يورپي ٻولين وارا لفظي اسم جڙيا، جهڙوڪ: پاپا، بابا، ٻاٻا وغيره. انهيءَ مان 'پاپاءِ روم' بابا، بابو، ٻاپو ۽ ٻاٻل وغيره اُسريا.' اهو ساڳيو 'پا'، 'سا' سان گڏ= 'پاشا'، پاتشاهہ بڻيو. شاهہ لطيف چيو آهي تہ:

* پيرين آءٌ نہ پُڄڻي، ٻاٻل ڏئي نہ ٻُور.

جهڙوڪ: 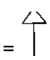 = دَ = دا= دادا= داتا- انهيءَ يڪ پدي لفظ 'دَ' مان جڙيا آهن.

جنهن جو مطلب 'ڏيندڙ' آهي. شاهہ لطيف هن لفظ کي هن ريت ڪتب آندو آهي.

* دَرَ داتا مَگُ منگتا، ٻئي جي ڪَڏُ مَ ڪاڻ.

جهڙوڪ: = گا، مان لفظ

آگا = آقا= آغا جُڙيو. شاهہ لطيف 'آگا' يا 'آگي' وارو لفظ ڪيترائي ڀيرا ڪتب آندو آهي.

* اي آگي جو احسان، جو هادي ميڙيم همڙو.

= رَ = را = هن مان لفظ راءِ جُڙيو. شاهہ لطيف اِهو 'راءِ' وارو لفظ پنهنجي ڪلام ۾ گهڻو استعمال ڪيو آهي.

* راءِ سين وڻا جي تن جاڙيجن جاڙ ڪي.

سنڌ جي قديم آثارن جي ماهر ۽ موهن جي دڙي واري قديم سنڌو لکت (Ancient Indus Script) جي عالم ايس.آر.راءُ، سنڌي ٻوليءَ جي قدامت جي باري ۾ لکي

ٿو ته:

”سنڌي ٻوليءَ ۾ ’هڪ پد وارن لفظن‘ (Monosyllabic Words) جي گهٽائي آهي ۽ هڪ پد واريون پاڙون رکندڙ لفظن ۽ نالن جي گهٽائي مان اسان کي پتو پوي ٿو ته هيءَ ٻولي ويدن کان به آڳاٽي آهي، ساڳئي لفظ کي پهرئين لفظ جي حيثيت سان، پوءِ پدن جي حيثيت سان ۽ بعد ۾ الف.ب جي شڪل ۾ لکيو ويو.“ (Rao, 1994: 262)

اڳل- آڳاٽي سنڌو ٻوليءَ ۾ تمام اوائلي زماني ۾ هڪ پَد وارا لفظ تمام گهڻا هوندا هئا، اهي ’هڪ پد وارا لفظ‘ پوءِ اڳياڙين (Preffix)، وچياڙين (Inffix) ۽ پڇاڙين (Suffix) سان مفرد لفظن مان ڦري ۽ ڳتجي ’مرتب لفظ‘ بڻيا. ان ريت ٻن يا ٻن کان وڌيڪ مفرد لفظن جي ملڻ سان ’مرڪب لفظ‘ جڙيا.

اهڙيءَ ريت ’سچ‘ لفظ هڪ مرڪب لفظ آهي. هن جي ’هڪ پد‘ واري صورت ’چُ‘ آهي، جنهن جي معنيٰ ’ٻول‘ آهي. اهو هڪ مڪمل وينجن سان گڏ ننڍي سُر آواز وارو صوتيو پڻ آهي. سنڌي سماج ۾ لاڙ ۾ اڄ به ’چئو‘ بدران عورتاڻي محاوري ۾ آهي ته، ’چو چوا ابا چوا‘ جنهن جو اصل اُچارنديءَ ’سُر آواز‘ سان ’چُ- چُ‘ هوندو آهي.

* س + چُ = سچُ = صاف، نجُ ۽ نيارُ ڳالهه.
* ڪ + چُ = ڪچ = خراب ۽ ٻنهه غلط ڳالهه
هتي ’سَ‘ ۽ ’ڪَ‘ اڳياڙي (Preffix) آهي.

شاهه لطيف چوي ٿو ته: ”شيشي جا جُڙيل موتي قبول ٿيا، اصلي موتي واپس ٿي ويا، پنهنجي جهوليءَ ۾ نجُ، نيار ۽ سنا ٻول ۽ صحيح ڳالهه ڪنيو ٿو وتان، پر ان جي آڇ ڪندي شرم محسوس ٿئي ٿي ڇو ته ماڻهو سچ واري، پهرين جوڙ جي ڳالهه کي سمجهڻ جي سُڌ نٿا رکن!“ (بلوچ، 2009: 124)

اَگهيو ڪائو ڪَچُ، ماڻِڪن موٽَ ٿِي،
پَلَئه پايو سَچُ، آڇيندي لَڄَ مَران.

سنڌو سڀيتا جي اوُج واري زماني (2500ـ1500ق.م) ۾ سنڌ جو واپار يورپ تائين پکڙيل هو. سنڌ ورڪي واپاري اوير ۽ اولهه يورپ تائين پنهنجون شيون/ وکر پهچائيندا هئا. انگريزي لفظ بينگل (Bangle) معنيٰ چوڙي آهي. اهو نج ۽ آڳاٽو سنڌي لفظ (Proto Indus word) آهي، هريانا (India) جي هڪ سنڌو ماڳ جو نالو ’ڪالي بينگن‘ آهي، جنهن جي معنيٰ ’ڪاريون چوڙيون‘ آهي.

ڪتاب 'وادیٔ ہاکڑہ اس کے آثار' ۾ صديق طاهر، سر آرل سٽائن جي حوالي سان لکيو آهي ته:

"ڊاڪٽر تساتوري، 'ڪالي بينگن' واري ماڳ جي اپريل 1918ع ۾ معائني ڪانپوءِ هن جو نالو 'ڪالي وَنگُ' (Kali vango) ڄاڻايو آهي."

(طاهر، 1993ع: 41)

شاهه لطيف سر يمن ڪلياڻ ۾ 'ٻنگان' ۽ 'ٻنگ' ڪمان لاءِ استعمال ڪيو آهي، جيڪا آڳاٽي زماني واري چوڙيءَ جي ابتدائي صورت آهي.

"هڻ حبيب! هٿ ڪٽي، ٻنگان لهي ٻاڻ"

"چوري چنگ، ٻنگ لهي، حبيبن هنيوس"

سنڌو ماٿريءَ ۾ مختلف نسلن جي ميلاپ سبب سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ صوتياتي تبديلين جي ڪري معنيٰ متجڻ سٽجڻ وارو فرق آيو آهي. اکر 'ٻ' ۽ 'و' پاڻ ۾ متجن ٿا، ان ريت ٻنگ ڦري 'ونگ' ٿيو ۽ 'ٻنگان' ڦري 'ونگان' ٿيو ۽ اڄ به سرائڪي ۽ پنجابيءَ ۾ 'ونگان' لفظ 'چوڙين' لاءِ ڪتب اچي ٿو ۽ اسان وٽ اهو لفظ شاهه لطيف جي رسالي ۾ ڪمان لاءِ استعمال ٿيو آهي، جيڪا پڻ چوڙيءَ جي ويجهڙي شڪل آهي. لفظ، بينگل= بينگن= ٻنگان= ونگان جو ڌاتو هڪ ئي آهي، جيڪو آهي 'ٻُ' (ڪمان = Bow) جنهن مان رينبو (انڊلٺ = Rainbow) ٺهيو، اهو بنيادي لفظ/ ڌاتو قديم سنڌو 'يڪ پد وارو' اکر 'ٻُ' آهي. اسان جي ٻوليءَ ۾ متروڪ ٿي ويو آهي، انهيءَ 'ٻُ' واري ڌاتوءَ مان سنڌ- يورپي ٻولين مان 'بين' ۽ بينڊ (Bend=Curve) 'بوم' ٺهيو، جنهن جي معنيٰ 'وريل' آهي. 'بوم'، آسٽريليا جي اصلوڪن رهواسين جو قومي هٿيار 'بومي رينگ' ننگر پارڪر جي ڪولهين جي 'ڪاتر' جهڙو آهي، جيڪا پڻ وَنگ جي شڪل ۾ آهي. اهي سمورا لفظ هڪٻئي سان ملندڙ جلندڙ ۽ هم معنيٰ واري لڙهيءَ وارا آهن.

ان ريت لفظ 'هٽ' (Hut)، 'دَرَ' (Door)، 'سوتر' (Suitor) معنيٰ سُٽ جو ٺهيل اوڍڻو، جنهن کي هاٽي انگريزيءَ ۾ سوئٽر چيو وڃي ٿو ۽ اهڙا ٻيا انيڪ لفظ، مي، مان ۽ مين (Me)، نام (Name)، ۽ نانءُ (Noun)، واءِ، وائل (Vowel) ۽ اهڙا ٻيا ڪيترا ٻيا لفظ جيڪي 'سنڌ-يورپي ٻولين' (Indo_European Languages)، واري آڳاٽي رشتي ۽ سنڌو تهذيب جي عروج واري واپاري اثر جي ثابتي ڏين ٿا.

پنجاب- لاهور ۾ داتا جي دربار تي چوڙيون وڪڻڻ وارا چوڪرا هي لوڪ

گيت ڳائيندا آهن: ان ريت يورپ، سنڌ ۽ پنجاب وارن هن اصلوڪي لفظ کي اڄ بہ سنواري ۽ سنپاري رکيو آهي.

"ونگاں چڑھالوَ کُڑیو!
میرے داتا دی دربار دیاں۔"

سنڌو تهذيب پنهنجي اوڄ واري دؤر ۾، هڪ ترقي پسند ۽ اڳتي وڌڻ وارو جوهر رکندڙ سڀيتا هئي، جيڪا پنهنجي اوج ۽ عروج واري زماني ۾، دنيا جي هڪ وڏي علائقي سان لهہ وچڙ ۾ آئي ۽ ان تي پنهنجا گهرا سماجي اثر ڇڏيائين ۽ ڪيترن ئي سڀيتائن کي جنم ڏنائين.

اوميل هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي چيو آهي تہ:

"دراوڙي- سنڌو ٻولي، فنلئنڊ، هنگري، ترڪي، منگول ۽ اِسڪيموز ٻولين اندر موجود آهي." (Aoumiel, 1994: 116)

'آڳاٽي سنڌي ٻولي' (Proto Indus Language) سنڌو تهذيب جي اوج واري شهري دؤر (Mature urban phase) ۾ ننڍي کنڊ جي هڪ وڏي حصي ۾ عام رابطي ۽ لاڳاپي واري ٻولي هئي. اِها هڪ عالمگير سنڌو تهذيب جي ٻولي هئي، جنهن سماج جي هر رُخ کان دنيا تي پنهنجو اثر وڌو.

المسعودي پنهنجي ڪتاب، 'مُروج الذهب' ۾ (332_330هہ) ۾ لکي ٿو تہ:

"سنڌ جي ٻولي هندستان جي ٻولين کان نياري آهي." (Elliot, 1976: 24)

هو وڌيڪ لکي ٿو تہ:

"هندستان جي 'راجائن جي راجا' (King of Kings) 'بلهرا' (ٻلهارا) جي ٻوليءَ کي 'ڪيرا' علائقي جي ڪري 'ڪيريا' (Kiriya) پيو آهي. جتي اها ٻولي ڳالهائي ويندي آهي، سئمور (Saimur)، سبارا (Subara)، تانا (Tana) ۽ ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ لاڙي (Lariya) ٻولي ڳالهائي ويندي آهي. هن ٻولي جو نالو سمنڊ ڪري پيو آهي." (Elliot, 1976: 24)

اهي ٻوليون سنڌي ٻوليءَ جا لهجا (Dialects) آهن، جيڪي اڄ بہ لاڙي ۽ ڪڇيءَ جي صورت ۾ محفوظ آهن. سنڌي ٻوليءَ جو هڪ پهاڪو بہ انهن علائقن بابت آهي تہ:

سُمير ۾ نہ ساريون، ڪلر ۾ نہ ڪماند.

اڄ بہ ڏيپلي پاسي واري پَٽ جي ’سميري ڍنڍ‘ انهيءَ سئمور (Saimur) واري علائقي جي ياد ڏيارين ٿيون.

قديم آثارن جي ماهر ايل. فيئر سروس (L. Fair Servis) آڳاٽي ايلمتي لکت ۽ سنڌو لکت جي هڪ جهڙين صورتن تي تحقيق ڪندي، ان جي پيٽا وار تختي تيار ڪئي آهي.

هن آڳاٽي ايلمتي دراوڙي ٻوليءَ جي حدن ۾ ايران، ڏکڻ افغانستان، موجوده سڄو پاڪستان ۽ ڏکڻ هندستان جو اهو علائقو ڄاڻايو آهي، جيڪو سنڌو سلطنت (Indus Empire) جو چوٿون ۽ ڏاکڻون صوبو هو.

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ ڪانسواءِ دنيا جي هڪ وڏي ڀاڱي جي رابطائي ٻولي پڻ هئي، اِهو سيڪجهہ ان قديم پراچين سنڌو سماج جي معاشي ۽ واپاري هلچل جي ڪري ممڪن ٿيو هو.

آريا، آري ۽ هاري: يورپ ۾ ٻن صدين 1818ع کان 2017 ع تائين وڏو بحث ۽ مانڌاڻ مچائيندڙ لفظ ’آريا‘ اصل ۾ سنڌو سپيتائي لفظ آهي ۽ نام نهاد آرين جي اچڻ کان گهٽ ۾ گهٽو اڳ موهن جي دڙي واري اوائلي ۽ اوج واري دؤر ۾ اهو لفظ قديم سنڌو لکت ۾ موجود رهيو آهي ۽ هڪ معزز ڪِرت سان واڳيل هئڻ جي ڪري دنيا جي انيڪ سنڌ- يورپي ٻولين ۾ مختلف صورتن ۾ پر ساڳي معنيٰ ساڻ موجود آهي.

هيءُ هڪ قديم سنڌو ٻوليءَ جي ’ڌاتو‘ وارو لفظ آهي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ’آري‘ صفت ۽ اسم ٻنهي طور موجود آهي. اهو اسم ماڇر جي مهاڻن کان وٺي قلات جي هوت ذات وارن جتن وٽ ’نالن‘ ۽ لقب طور موجود آهي.

عطا محمد ڀنڀري ڪتاب ’Indus Script‘ ۾ ’آر‘ جي معنيٰ ساراهيل ڪئي آهي ۽ ان جي موهن جي دڙي واري اکري صورت 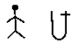 = Aar ’آر‘ ۽ ’سار‘ جي اکري صورت = Sar ڄاڻائي آهي. هن جو ڀانيو آهي تہ ”اهو ريڪتڪ (Ractak) جو پٽ آهي، جيڪو سارين ۽ ساريجن جو وڏو ڏاڏو ٿي سگهي ٿو.“ (Bhanbhro, 2012: 27_28)

عربي ٻوليءَ ۾ اسم ’مُحَمَّد(ﷺ)‘ جي معنيٰ بہ واکاڻيل ۽ ساراهيل آهي. ان ڪري شاهہ لطيف، سُر حُسينيءَ ۾ انهيءَ اسم ’مُحَمَّد(ﷺ)‘ کي ’آرياڻيءَ‘ جي هم معنيٰ ۽ مترادف اسم قرار ڏيندي چيو آهي تہ،

”ٻُرو هو ڀنڀورُ، آرياڻيءَ اُجاريو.“

’سنڌي ڪلاسيڪل شاعرن جي لغت‘ ۾ لکيل آهي ته:

”هي هوت قوم جي سردار جو لقب آهي، جنهن جي معنيٰ شريف خاندان آهي، هي قوم آڳاٽي، ٻڌائتي ۽ اصل راجپوت نسل مان آهي. ايٽرين ٻي صدي عيسويءَ ۾ تصنيف ڪيل جاگرافيءَ ۾ ’اوريتائي‘ لوڪن جو ذڪر ڪيو آهي.“ (فهميده، 2004ع: 4)

جرمن لوڪن، سامي نسل واري مذهبي ’يهوديت‘ جي اثر کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ ’آريا نسل‘، ’آريائي ٻولي‘ واري ٻانئي کي هٿي ڏني، هنن پنهنجا بنياد ايشيا ۾ ڳوليندي وسان ڪونه گهٽايو، اهڙي تحقيق اڄ به جاري آهي.

”آڪسفورڊ جو هڪ پروفيسر ايف.آر آلچن اڄ به لسانيات ذريعي آرين جي کوجنا ۾ مصروف آهي.“ (ملڪ، 2002ع: 115)

فرانس ۾ آريائي خيال ۽ تصور رکندڙن مان هڪ اهم نالو رينان (Renan) جو آهي. آريائي نظريي جي باني ميڪس مولر ۽ فلسفي رينان جي حيثيت ساڳي آهي. رينان کي بين الاقوامي سَنَدَ حاصل آهي. رينان جي ذهني تشڪيل جرمن فلسفي ۽ علم اشتقاق ڪئي، هو لکي ٿو ته:

”سامي لوڪن جي ڪرڻ لاءِ هاڻ ڪوبه اهم ڪم ناهي رهيو. اسان کي جرمن ۽ سيلٽڪ رهڻ گهرجي ۽ پنهنجن ابدي عقيدن کي محفوظ رکڻ گهرجي.“ (ملڪ، 2002ع: 232)

آري:

شاهه لطيف پنهنجي ڪلام جي سُرن: آبري، معذوري، ڪوهياري ۽ حُسينيءَ ۾ پنهونءَ جي پيءُ کي ڪٿي ’آري‘ ۽ ڪٿي ’آري ڄام‘ واري ’مانواري‘ لقب سان ڪوٺيو آهي. ’ڄام‘ نجو سنڌ جي سمن جو لقب رهيو آهي. شاهه لطيف چوي ٿو:

ڪيچئون ڪيچي آيا، منهنجا رت نه هٿا رتي،
آريءَ جي اولاد ۾، منهنجي پُنهل منجهه پتي،
ڇڏي سَسُئي سُڃ ۾، ويا آڏيءَ جو اُتي،
آءٌ پير نه ڇڏيندس پنهل جو آهيان جانب جي جتي،
سورن جي سُتي، مون کي ڏئي ويا ڏير ڏهاڳ جي.

* مان وِرمَنِ وچ ۾، اولاڻي اُتَ آري.

* اُنءِ تان اوتين نہ ڪِئو، آريءَ اُتن جئن.
* اُونءِ تان اوتين نہ ڪِئو، جئن اُتن آري ڄام،
* ڪو جو لڳُس ڪانُ، آريءَ جي عشق جو.
* ٻاروچا ٻئا گهڻا، منهنجو اَڇهو آرياڻي.
* آريءَ جو اُهڪُ، مون رِهنُما رَاهَہ ٿِيو.
* آرياڻي پنهونءَ ري، ڙي سرتيون منهنجي ڪانہ سري.
* اڇين جي آري، تہ پاند پني لڪ لنگهيان.

(شاهہ)

شاهہ لطيف جي سهيوڳي ۽ بزرگ صوفي شاعر ميين شاهہ عنات بہ اهو لفظ صفت طور 'عزت واري'، 'مانواري' طور استعمال ڪيو آهي. شاهہ عنات چوي ٿو:

* جن جو آرياڻي اڳواڻ، تن کي ڪانهي ٻاڪ ٻَهِير ۾،
* آرياڻيءَ جا، عناتُ چئي، ڏونگر ڏيندءِ ڏِس،
* آرياڻي، عِناتُ چئي، ڪي جي ڪِيڙا قولَ.
* سگهي لهندءِ ساز، آريجا عنات چئي.
* آجپڻ عنات چئي، هت آريچن آهي.

(عنات: 2010: 240، 250، 251)

آري ۽ هاري:

قديم سماجي ڪِرت واري دؤر ۾ جڏهن ماڻهو، ڏوتي، شڪاري ۽ مالوند هئا. ٻاروهي ذٽ، شڪار ۽ مال جي تانگهہ ۽ سائي جي سانگ ۾ پيا مختلف ماڳن تي ڦرندا هئا، اهڙي هنڌ هنڌ ڦِر ڦِران واري آوارگي ۽ لڏپلاڻ واري دؤر ۾ جَن ماڻهن پوکي راهي واري ڪِرت کي اختيار ڪيو ۽ ٽانيڪا ٿي ڳوٺ ٻڌي وينا، تَن پاڻ کي مهذب ٿي ڪوٺايو هوندو ۽ اهي لوڪ هنن سمورن ذٽ، شڪار ۽ ڏنارڪي ڪِرت ڪرڻ وارن ۾ مانائتا هئا، جو هنن ابتدائي ڳوٺاڻي زندگيءَ واري زرعي سماج کي قائم ڪيو ۽ اهو ڳوٺاڻو سماج واڌو پوکيءَ واري اُپت مان اُسري، اوائلي شهري سماج ۾ گهڙيو، جتي واڌو اُپت بازار کي جوڙيو ۽ ڏيتي ليتيءَ وارو شهري سماج اُسريو.

"هر هلائڻ لاءِ لاطيني ٻوليءَ ۾ فعل (Verb) 'آرو' (Aro) آهي، پوکي جوڳي زمين لاءِ لفظ 'اربيل' (Arable) آهي، سنڌ يورپي ٻولين ۾ 'ڏنڊن وارو هر' (Harrow) 'سماڳو' آهي، قديم ناروي ٻوليءَ ۾ ان جو مادو 'هروي' هو. اِهو لفظ 'Harvest' جو ٻه مادو آهي. جرمنيءَ ۾ ٻه 'Harfest' آهي. عربي ٻوليءَ ۾ 'حارث' جي معنيٰ هاري آهي." (احمد، 2004ع: 198_199)

هن جديد دنيا جڙڻ کان گهڻو اڳ قديم دنيا ۾ ٻه مختلف ڪِرت ڪندڙ سماجن واري انسان جو انسان سان لاڳاپو تهائين پڪو پختو رهيو آهي، هنن هڪٻئي کان سکيو ۽ پرايو آهي. ان ريت هڪ مهذب دنيا کان گهٽ مهذب يا وڌ مهذب دنيا ڏانهن نه رڳو فن ۽ هنر جو سفر جاري رهيو، پر ٻولين جا ٻه لفظ هڪ سماج کان ٻئي سماج، هڪ ملڪ کان ٻئي ملڪ ڏانهن ۽ ان ريت کنڊ کنڊ وڃي پهتا. ان ريت 'آري' لفظ مختلف شڪلين ۾ پوکي راهي ڪندڙ ۽ مانائتن ماڻهن لاءِ ڪتب ايندو رهيو. سنڌي ٻوليءَ ۾ 'آرائين' باغ وارو ماڻهو آهي ۽ سنڌو ماٿر (سنڌ_ پنجاب) ۾ پوکي راهي ڪندڙ لوڪ آرائين ڪوٺجن ٿا.

هنن سڀني لفظن آري، آرياٽي، آريجا، آريچا جي معنيٰ هر صورت ۾ 'مانوارا' (Honourable) ٿئي ٿي. هيروڊوٽس 'آريا' جي اصطلاح ميڊ ۽ ايرانين تي استعمال ڪئي هئي، جتي هن لفظ جو اُچار 'آرين' (Arian) آهي ۽ ان مان مطلب قديم ميدين آهي.

"سن 1819ع ۾ فريڊرڪ شليگل (Frederak Shalegal) ان لفظ جو تمام گهڻو واهپو ڪري مقبول بڻايو. هن لفظ آريا جو 'بڻ' آري (Ari) آهي. هن ان کي جرمني ٻوليءَ واري لفظ 'اهري' (Ahre) سان ڳنڍي ڇڏيو، ان جرمن لفظ 'اُهري' (Ahre) جي معنيٰ عزت ۽ مان آهي. ٻنهي لفظن جي بُڻ ۽ مطلب هڪ ئي آهي. ڪاڪو پيرومل آڏواڻي ٻه انهيءَ ڳالهه سان سهمت ٿيندي نظر اچي ٿو." (آڏواڻي، 1980ع: 211)

انهيءَ دؤر ۾ جڏهن اجا ڏوتي، شڪاري ۽ مالوند سماج وڏي اوج سان تڳي رهيا هئا. ان دؤر ۾ ڳوٺ ٻڌي ٽانيڪا ٿي پوکي راهي ڪرڻ وارا لوڪ اُتم انسانن جي ليکي ۾ آيا ۽ 'عالي' يا 'آري'سڏيا ويا.

"ڪن تاريخ لکندڙن آرين کي مهذب ۽ شريف ٻه سڏيو آهي."

(Moreland, 1936: 73)

مونيئر وليئم 'آريا' لفظ جو ڌاتو:

"سنسڪرت ٻوليءَ جي لفظ 'ري' (Ri) ۽ 'آر' (Ar) ۽ لاطينيءَ جي لفظ 'ايراٽروم' (Aratrum) مان ورتو آهي. جنهن جي معنيٰ هر هلائڻ ٻڌايو آهي." (Monier, 1936: 397)

ان ريت اها ڳالهه صاف ٿي وڃي ٿي ته:

"آرين جو مطلب شريف ۽ مهذب ڪونه آهي، پر هاري ماڻهو آهي، اهي ماڻهو جيڪي هر هلائن، پوکي راهي ڪن ۽ مال ڌارين ٿا."
(Monier, 1936: 396)

بنجامن واڪر 'The Hindu World' ۽ شري ڪانت تلاگيري 'Rigveda Historical Analysis' ۾ لکن ٿا ته:

"رگويد هڪ لک ٽيونجاهه هزار اٺ سؤ چويهه پَدَن (لفظن) وارو گهاٽو جهنگ آهي. ان ۾ رڳو چوٽيهه نظمن ۾ اِهو لفظ آريا ڪٿي ڪٿي ڇٽيهه ڀيرا استعمال ٿيو آهي. رگ ويد ۾ اِهو لفظ عزت سان سامهون واري لاءِ ڪتب آندو ويو آهي. جيئن اسان محترم، جناب، شري، يا شريمان چوندا آهيون. جيئن "رامائڻ ۾ راوڻ جي زال ڪيس 'آريا پتر' چئي ڪري ساٽس ڳالهائي ٿي." (Thapar, 2000: 3_4)

شاهه لطيف جي رسالي جي ڇهن سُرن: آبري، معذوري، ڪوهياري ۽ حسينيءَ ۾ اهو لفظ 'آري'، 'آرياڻي' ۽ 'آريجن' وارو ساڳي ويدن واري معنيٰ ساڻ: 'معزز'، 'مانوارو' ۽ 'اعليٰ' لقب وارو لفظ ستر ڀيرا کان وڌيڪ استعمال ٿيو آهي.

آري ڄام:

ان ريت اِهو لفظ 'آريا' هر صورت ۾ آڳاٽو سنڌو لفظ آهي ۽ ڪٿي ڪنهن مخصوص نسل لاءِ ڪتب نه آندو ويو آهي، گهڻو ڪري شاهه لطيف آريءَ سان گڏ 'ڄام' لفظ ملايو آهي. ڄام سنڌ جي سما حاڪمن جو لقب به آهي ته تخليق جي خدا جو 'زند اوستائي' نالو به 'جم' آهي.

* اصل آريءَ ڄام جي، پَلءِ آئون پيئي.
* اصل آريءَ ڄام جي، سڳي تون نه سياءِ.

اِهو 'آريا' لفظ مُنڍ کان وٺي مهذب ۽ مانواري لاءِ ڪتب آندو ويو. ڪتاب

’انڊالاجي‘ ۾ لکيل آهي تہ:

”راوڻ جو پٽ جيڪو پاڻ کي ’آريو‘ سمجهي ٿو، پنهنجي چاچي ۽ پيشن کي جيڪو رام کي حق تي سمجهي ٿو، هن کي ’اڻ آريو‘ چئي طعنو ڏي ٿو.“ (ملڪ، 2002ع: 224)

هندي لفظ ’اناڙي‘ اصل ۾ ’اڻ آري‘ آهي، معنيٰ جنهن کي باغباني ۽ زراعت جو هنر نہ ايندو هجي. دنيا ۾ زراعت- پوکي راهي واري ڪِرت سڀ کان اول سنڌو واسين شروع ڪئي، ان ريت اهو لفظ ’آري‘، ’آريو‘ بہ وڻج واپار سبب ٻي دنيا تائين پهتو ۽ اُتي ٻين سنڌي رسمن سان گڏ مروج ٿيو.

لفظ جڙڻ ۽ عام واهپي ۾ اچڻ کانپوءِ اهي ثقافتي جوڙجڪ ۽ معنيٰ ۽ مفهوم واري دائري کان نڪري نسلي سياسي لسانياتي دائري ۾ بہ داخل ٿي سگهن ٿا. جرمن لوڪن يهودين جي دائري ۽ اثر کان نڪرڻ لاءِ، هن مهذب ۽ غير مهذب آريا ۽ اڻ آريا واري اصطلاح کي جنهن ريت ڪتب آندو ۽ ان جي ڪري انسان ذات کي ٻن مهاڀاري جنگين کي منهن ڏيڻو پئجي ويو.

شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ لفظ ’آري‘، ’آرياڻي‘، ’آريجا‘ ۽ ان سان لاڳاپيل لفظ عزت ۽ احترام لاءِ ڪتب آندا ويا آهن ۽ رڳو سنڌ جي مخصوص ذات- هوت لاءِ نہ ڪتب آندا ويا آهن. جهڙيءَ ريت ’ڄام‘ لفظ ماروي جي مڱيندي ’کيت‘ ۽ نوري واري ور ’ڄام تماچي‘ ۽ ويندي زرتشت جي ڪتاب، ’زند اوستا‘ ۾ تخليق جي خدا ’جَمُ‘ لاءِ بہ استعمال ڪيو آهي. جهڙوڪ:

* ڪٿيءَ ۾ ڪتيائين، مارو ڄام ملير جو.
* وڏي ڄام ڄمار، جنهن مياڻيون موڪيون.
* نہ ڪِنهہ ڄائو ڄام کي، نڪو ڄام وياءُ.

يورپي ٻولين ڏانهن اهو لفظ ’آريا‘، ’آري‘ قديم سنڌو لوڪن جي دنيا ۾ واپاري ڪِرت سبب ڦِرڦران واري دوَر (Wandering period) ۾ سنڌوندي جي ڄابلو لام ۽ هيٺين لام وارن لوڪن مان ئي منتقل ٿيو ۽ گهڻو امڪان آهي تہ اهو مالوند ۽ وانڍيون ٺاهي عارضي پوکون ڪندڙ لوڪن جي پرڻي مڙس لاءِ ڪتب ايندو هو. جيڪو پوءِ ’آري‘ ۽ ’اهري‘ مان ڦرندو ’آنر‘ (Honour) ۽ ’آنريبل‘ (Honourable) واري صورت وجهي اختيار ڪيائين.

سڄي دنيا ۾ اهڙيون لفظي هڪجهڙائيون موجود آهن، انهن جي آڌار تي ڪو

’هڪ نسلي ۽ هڪ ٻوليائي‘ يا ’هڪ ڇپر هيٺ رهڻ‘ وارو ’لساني نظريو‘ جوڙڻ هڪ غير سائنسي عمل ٿيندو. سنڌ- آريائي ٻولين واري سرشتي ۾ مٿي مائٽي واري اسمن، براهتر ۽ برادر، ماتر ۽ مدر، پدر ۽ فادر، ڏُهتر ۽ ڊوٽر کان علاوه باقي اسمي لفظ منو ۽ نوح، ابراهيم ۽ برهما، ساره ۽ سرسوتي، سرنجوس ۽ آرياٽي، ماروت ۽ مارس جهڙا تصديق هيٺ ثابت ٿيا ۽ ٻيا اسمي لفظ، سامي ٻولين، سنسڪرت ۽ سنڌ- يورپي ٻولين ۾ ساڳيا آهن.

اهڙين لفظي هڪجهڙائين جي آڌار تي پروفيسر شريف ڪنجاهي جو مقالو ’Punjab Scandenavian Language Contact‘ ۽ عربي ۽ انگريزي لفظي هڪجهڙائين تي، محمد احمد مظهر جي سهيڙيل ڪتاب ’English Traced to Arabic‘ مان ڪو اهڙو نتيجو ڪيڻ ته ’اهي ٻوليون هڪ ئي ڇت هيٺ رهندڙ خاندان جون جدا جدا شاخون آهن يا اهي سمورا، سنڌ-يورپي ٻوليون ڳالهائيندڙ لوڪ هڪ ئي نسل مان اُسريا آهن‘ ٻنهي غلط تحقيق ليکي ويندي. ايچ.اولڊن برگ، ڪتاب، ’Ancient India its Language Religion‘ ۾ لکي ٿو ته:

> ”ڙڳو لفظن جي ٻن يا ٽن وينجڻن (Consonants) وارن مادن مان، اُن جي اصليت ڳولڻ ۽ ان مان تاريخ جوڙڻ هڪ خطرناڪ عمل آهي. ان سان غلط نتيجا مرتب ٿيڻ جو پڪو امڪان آهي.“ (Oldenberg, 1962: 55_57)

فريڊرڪ ميڪس مولر (Fraderic Max Muller) جو آريائي نسل وارو ڏُکو به اهڙي ئي لفظي هڪجهڙائين تي آڌاريل هو. ان ۾ انهيءَ ڳالهين جو جائزو ئي نه ورتو ويو آهي ته اهي لفظي هڪجهڙائيون ۽ اهي لفظ قديم ۽ ابتدائي دؤر وارن، شڪاري ۽ ڏوٽي انساني قبيلن جي لڏپلاڻ ۽ سنڌو سڀيتا جي وڌڻ واپار اوج ۽ عروج، ڊرڪڻ ۽ اُسرڻ واري تهذيبي ۽ واپاري لاڳاپن جي دؤرن ۾ هڪٻئي ڏانهن منتقل ٿيا آهن.

دنيا جي مختلف ڪندن جي انساني سماجن جا لاڳاپا اڄ جي برق رفتار رابطائي دؤرن کان گهڻو آڳاٽا آهن. اهي لاڳاپا قديم تهذيبي خاص طرح مذهبن جي تبليغ، واپار ۽ لڏپلاڻ واري دؤر ۾ جُڙيا ۽ هڪٻئي جي سڀيتائن جي اوسر ۽ ترقيءَ جو ڪارڻ به رهيا.

قديم سنڌ- يورپي ٻوليءَ جو هڪ ڇت هيٺ وارو آريائي نظريو:

آريائي نظريي کي پکڙيندڙ ميڪس ميولر (Max Muller) اها هام هڻي ته هو تمام جلد انهيءَ وطن کي نشانبر ڪندو، جتي سمورا آريائي نسل هڪ هنڌ تي رهندا هئا. يورپ ۾ انهيءَ نظريي جو نالو ’ساڳئي ڇپر هيٺ‘ (Under the Same Roof) مشهور

ٿيو، ان نظريي جو پانيو آهي ته:

”هڪ آڳاٽي زماني ۾ ايراني، انڊين، جرمن، يوناني، رومي، ڪئلٽڪ ۽ سلاوڪ لوڪن جا ابا ڏاڏا گڏجي هڪ ويڙهي ۾ نه پر هڪ ڇپر هيٺ رهندا هئا.“ (Muller, 1862: 213)

اڳتي هلي ميڪس مولر انهي آريائي- نسلي نظريي تان هٿ کڻي ويو هو ۽ چيو هئائين:

”جڏهن آءٌ آريا نالو کڻان ٿو ته تڏهن منهنجو مقصد رت، هڏ، وار ۽ کيپراٽي نه آهي، منهنجو مقصد اهي لوڪ آهن جيڪي آريائي ٻوليون ڳالهائن ٿا.“ (Muller, 1888: 22)

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ’سنڌ- يورپي ٻوليون‘ (Indo_ Europian Languages) گهڻو تڻو يورپ ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون ۽ هيل تائين انهيءَ جي بنيادي، ’آڳاٽي سنڌ- يورپي ٻولي‘ جي ڳولا ۾ مسئلو گهڻو منجهندو ويو، خاص طرح سان قديم آثارن جي کوٽاين ۽ کوجنا ڪانپوءِ نديءَ جي ڪنڌ جي هڪ وڏي جاگرافيائي علائقي ۾ ڏهن ڪان ٻارهن لک چورس ڪلوميٽر ۾ پکڙيل سنڌو تهذيب ۽ سنڌو سلطنت جو ظاهر ٿيڻ ۽ اها به ’ڪرٽيا ڪاربا تاريخ‘ (Radio Carbon Dating) موجب ثابت ٿيل آهي نه ڪي پانيو ڪيل آريائي لوڪن جي زماني کان گهڻو آڳاٽي ثابت ٿي چڪي آهي. اهڙي صورت ۾ اسان کي تمام قديم زماني ڏانهن موٽڻو پوندو، هزارين سال قبل مسيح ۾، اهي سنڌو سپيتائي ماڳن وارا شڪاري، ڌوٿي، ڌڻوند واپاري، واپاري لوڪ پيٽ قوت لاءِ ڪنڌ ڪنڌ لتاڙيندا وتندا هئا ۽ ايشيائي ماڳن کان نڪري ڪِريٽ جي ٻيٽن، پوءِ يونان کان ٿيندا اوپر يورپ ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ انهي هزارين سالن جي سفر ۾ سپيتائون جوڙيندا ويا.

آريا لقب اختيار ڪندڙ لڏو ڪاٺو قبيلا اصل ۾ ڌڻوند لوڪ هئا، هو ڪنهن سبب يا موسمي تبديليءَ جي ڪري جابلو ماٿريون ڇڏي، سنڌونديءَ جي ميداني علائقن ڏانهن ڪي هزار سالن تائين هوريان هوريان ايندا رهيا هئا. عين الحق فريد ڪوٽي پنهنجي مقالي ’Pre_Aryan origins of the Pakistani Languages‘ ۾ لکي ٿي ته:

”3500ورهيه اڳ آريا لوڪ رڍن ۽ ٻڪرين جي ڌڻن سان گڏ سنڌوماٿري ۾ اچڻ لڳا. سنڌوماٿري هڪ زرعي سماج هو، انڪري اُن وقت مسئلا پيدا ٿيا، جڏهن ايڏا وڏا مال جا ڌڻ پوکيل فصلن ۾ ڪاهي پيا ۽ ان جي نتيجي ۾ جهيڙا جهٽا شروع ٿيا، ڪٿي ڪٿي انهن ڌڻوند لوڪن مڪاني ماڻهن

ڪي شڪست نه ڏني، پر اوس فتح، مڪاني لوڪن جي ٿي ۽ آرين ڪي
سپت سنڌو واري علائقي مان نڪرڻو پيو.“

(Fridkoti, 1991: 20)

آريائي لوڪن لاءِ ايچ. جي ويلز، ڪتاب ’مختصر تاريخ عالم‘ ۾ عام طرح سان مالوند لوڪن جي چڱي ماڻهوءَ واري راڄنيتيءَ طريقي بابت لکي ٿو ته:

”رومي سمنڊ جي ڪنارن تي آباد ماڻهن وانگر، هنن جي سماجي زندگيءَ جو محور مندر نه هو، هنن جا سردار سورما هوندا هئا نه ڪي پروهت، هنن وٽ هڪ الهامي نظام بدران هڪ اشرافي سماج وارو نظام رائج هو. هنن جي خاص خاندانن جي اشرافيه ڪي رهبر خاندان طور مڃيو ويندو هو.“

(ويلز، 2005ع: 87)

آريائي لوڪن جو ويدن ڪانپوءِ ٻيو وڏو ۽ اهم ڪتاب ’زند اوستا‘ آهي، انهيءَ پيغمبر زرتشت ۽ هن جي گهرياتين جي نالن مان ئي ظاهر آهي ته اهي پهون پهريندڙ لوڪ هئا نه ڪي سنڌوسيپتا يا ڪن ٻين تهذيبن جا جوڙيندڙ هئا. جهڙوڪ: ’زرتشت‘، (پيلو اٺ)، زرتشت جي پيءُ جو نالو ’پوروشسپا‘ (پورن گهوڙن جو مالڪ)، ماءُ جو نالو ’دغدودا‘ (ڳئون پال) ۽ زال جو نالو ’حووي‘ (پلن پسوئن جي مالڪياڻي) ان ريت سندن نالا سندن اصلوڪي ڪِرت جي آڌار تي رکيل آهن ۽ اهي صاف ظاهر ڪن ٿا ته اهي مالوند لوڪ هئا.

جڏهن ته سنڌو تهذيب جي اوائلي ماڳ ’مهر ڳڙهه‘ جي شروعات 5000ق.م ڌاري ٿي چڪي هئي ۽ ان ڪانپوءِ 3500ق.م ۾ آمري واري تهذيب جُڙي هئي. رفيق مغل موجب:

”موهن جي دڙي جي عظيم ثقافت جو بنياد ٽي هزار (3000) سال قبل مسيح ۾ پئجي چڪو هو، جو آهستي آهستي اڍائي هزار (2500) سال قبل مسيح اُها ثقافت هڪ عاليشان تهذيب جي صورت اختيار ڪري چڪي هئي.“

(مغل، 1973ع: 75)

انهيءَ آريائي لوڪن جي ڏندڪٿائي قصي تي مور لينڊ (Moreland) جو رايو آهي ته:

”جيڪڏهن نام نهاد آرين جو وجود ’سنڌ‘ ۾ فرضي طور قبول به ڪيو ويو ته پوءِ به ائين چوڻو پوندو ته اُهي سنڌوماٿر جي عاليشان بادشاهت جي تباهيءَ جا ذميوار هئا ۽ نه ان ڪي بنائڻ ۽ جوڙڻ جا مالڪ هئا.“

(Moreland, 1936: 10)

”جيڪڏهن فرضي طور آرين جي اچڻ کي سنڌ ۾ قبول به ڪجي ته پوءِ به اُهي چوڏهن سؤ (1400) قبل مسيح ۾ آيا هوندا.“ (Rapson, 1922: 72)

اوميل ان بابت صاف ۽ چٽن لفظن ۾ اهو به لکي ٿي ته:

”تهذيب آرين جي پيداوار هُئڻ واري ڳالهه هڪ ڏندڪٿا کان وڌيڪ ڪانهه آهي.“ (Aoumiel, 1994: 162)

آريائي نسل ۽ ٻولين جي نظريي، يورپ خاص طرح سان فرانس ۾ وڏي پذيرائي حاصل ڪئي، انهيءَ لساني بنيادن تي لاسن (Losin) جي ساٿي آگسٽ فريڊري پاٽ (August Fredert Pott) چئي ڏنو ته:

”يورپي قومن جو بنياد ايشيا آهي.“ (ملڪ، 2002ع: 228)

رشيد ملڪ، ڪتاب ’انڊالاجي‘ ۾ ’آگسٽ فريڊرڪ پاٽ‘ جي حوالي سان لکي ٿو ته:

”ڪلچر سج جي رستي سان سفر ڪندو آهي، تمام يورپي ماڻهو، ايشيا جا رهندڙ هئا ۽ ننڍڙن ابهم ٻارڙن وانگر پنهنجي ماءُ جي پرپاسي ۾ راند روند ڪندا هئا. ڪوهيڙي ۾ ورتل يادن کي تازو ڪرڻ جي ضرورت ناهي رهي. اسان کي واقعاتي ثبوتن تي پروسو ڪرڻ گهرجي، جيڪي ثبوت اسان کي يورپي ۽ ايشيائي ٻوليون پهچائن ٿيون ۽ ڪٿي به نه بلڪ اُتي بني نوع انسان جي روحاني توانائين جي تربيت گاهه ۽ کيڏڻ ۽ ڪڏڻ جو ميدان آهي.“ (ملڪ، 2002ع: 2228)

ڪوويئر (Cuvier) [1769_1832] انساني نسلن جي ترتيب لساني بنيادن تي ڪئي، هن کان ڏهه سال پوءِ مشهور تاريخدان مڻلي (Michelet) پنهنجي ڪتاب 'History of Rome' ۾ سامي (Sami) ۽ سنڌو جرمن (Indo_Jurman) اصطلاحن کي استعمال ڪندي لکيو ته:

”سج جي رستي سان ۽ مقناطيسي لهرن جي رُخ سان انسان ذات جي سفري واٽ سان هلو، ايشيا کان يورپ تائين ۽ انڊيا کان فرانس جي سفر جو نظارو ڪيو. انساني سفر جو مکيه ماڳ انڊيا آهي. تمام انساني نسلن ۽ مذهبن جي جنم ڀومي انڊيا آهي. اها سڄي دنيا جي ماءُ جي پيٽ ۾ نيپاج واري جڳهه آهي.“ (ملڪ، 2002ع: 230)

ان ريت يورپي ليڪڪن جي هڪ وڏي تحريري سلسلي ۾ بائبل ۾ بين حوالن سان هماليائي جابلو سلسلي ۽ ڪوهه قاف جي اوچين چوٽين جي وچ تي، تبت جي اُتاهين پوٺن کي انساني پناهه گاهه قرار ڏنو. جيڪي حضرت نوح عليہ السلام واري طوفان کان بچي نڪتا هئا.

ان ريت اهو پانيو اُسريو تہ هر طرح سان آدم ثاني حضرت نوح وارو اولاد سنڌونديءَ جي مٿين جابلو لام مان اوسر ڪئي ۽ پوءِ سڄي دنيا ۾ پکڙيو. سنڌو جي مٿين لام وارن ڏنار لوڪن، هڪٻئي جي ڪِرت وارا لفظ 'آري' ۽ 'ڏراڙ' (دراوڙ) ضد ۾ انا ۾ هڪٻئي مٿان مڙهيا، ۽ هڪٻئي جي مذهبي روايتن تي بہ ڏاڙهو هنيو. سمورا ويد سنڌو لوڪن جا جوڙيل آهن، جن کي آرين اُلٽو ڪري خاص ماڻهن جي بولي سنسڪرت (سم + ڪِرت) ۾ آندا. اهي اڄ بہ پنهنجي جوڙجڪ ۾ ديسي ۽ لوڪيہ رچنائون آهن. ان ريت مٿي جابلو لام وارا ڏنار لوڪ آريا ۽ هيٺين ميداني علائقن واري لام جا لوڪ دراوڙ (ڏنار) ڪونجڻ ۾ آيا، جيڪي مٿين لام وارن لوڪن-آرين جي مهذب ٿيڻ کان گهڻو اڳ سنڌونديءَ جي ڪنارن سان ميداني علائقن ۾ سنڌو تهذيب جوڙي چڪا هئا.

> ”ويدي آريا لوڪن جو پرڏيهي هئڻ ۽ انڊيا ۾ اچڻ جي بہ تاريخ ۾ ڪا بہ شاهدي نٿي ملي. ان ڳالهہ جي ابتڙ هن امر لاءِ ڪوڙ لساني شاهديون موجود آهن تہ ويدي آريا پاڻ سپت سنڌو واري علائقي کي پنهنجو وطن قرار ڏيندا هئا.“ (ملڪ، 2002ع: 249)

ڪنهن پونءَ تان لڏي ويندڙ لوڪن جي قومي يادن ۾ وطن جي ياد هميشہ قائم دائم رهندي آهي، قديم فونيشي ۽ مصري لوڪن کي پنهنجي وطن جو نالو تہ ياد رهيو پر اهو ياد نہ رهيو تہ سندن اڳوڻو وطن ڪٿي هو. گهوش پنهنجي ڪتاب 'The Aryan problem' ۾ لکي ٿو تہ:

> ”رگ ويد ۾ بيان ڪيل جاگرافيائي ماڳن ۾ ان ڳالهہ جي چٽي شاهدي ملي ٿي پنجاب ۽ ان جي پرپاسي وارا علائقائي آريا لوڪن جو وطن هو. اهو ثبوت نٿو ملي تہ هنن جا وڏا ڪن ٻين ملڪن کان لڏي پلاٽي انڊيا آيا هجن.“ (Ghosh, 1957: 215_217)

الائيس البينيا ڪتاب، 'سنڌوءَ سلطنتون' ۾ آرين بابت لکي ٿي تہ:

> ”هڪ سوچ اها آهي تہ آريا هتي ڪڏهن بہ نہ آيا هئا، اهي ماڻهو هتي جا قديم رهواسي ٿي سگهن ٿا. هڪ ٻي سوچ 2003ع کان سنڌونديءَ جي

پارتوندين جي ڪناري قديم قبرن جي کوٽائين مان ملي آهي ته آريا وچ ايشيائي رياستن کان پاڪستان واري علائقي ۾ داخل ٿيا هئا.“
(البينيا، 2013ع: 244)

ڏندڪٿائي، ڏٽوند آرين لاءِ اهو پاڻيو وجي جڙي ٿو ته، جنهن لاءِ ڪوڙ دليل ۽ شاهديون موجود ته، سنڌونديءَ جي مٿين، جابلو جوءِ واري لام، آريا لوڪن جي وطني پوڻءِ هئي ۽ جتي هو هزارين ورهين کان مال چاريندا وتندا هئا ۽ وٽن ’پئتو سماجي نظام‘ (Paternal System) لاڳو هو. هيٺين ميداني علائقي واري لام جيڪا اٽڪ واري چور لڪ کان سنڌونديءَ جي ڇوڙ وارن علائقن تائين آهي، اهو سنڌو سڀيتائي دراوڙي لوڪن جو ماڳ هو ۽ وٽن ’مائيتو سماجي نظام‘ (Maternal Society System) موجود هو. جتي ديوين جو راڄ هو ۽ وٽن واحد خلقڻهار هستي اون (Own) جو وجود تسليم ٿيل هو.

ڏٽوند آرين لوڪن نه رڳو سنڌوندي، سنڌ جي ميداني چراگاهي علائقن مان فائدو ورتو بلڪ قديم سنڌي ٻولي ۽ هن جي اعلىٰ فڪر کي به ان ريت پنهنجو ڪيو، جو اڄ هو سچا پچڻ ۾ به نٿو اچي.

’پرڪاش ٻڌ‘ پنهنجي ڪتاب ‘Political and Social Movement in Ancient Punjab’ آر.سي زهنر (R,C.Zaehner) جي ڪتاب ’هندو ازم‘ جي حوالي سان لکي ٿو ته:

”’ورتر‘ سنڌوماٿريءَ جي اصلوڪن لوڪن جي دفاعي سگهه هئي ۽ جنگ جي ديوتا ’اندر‘ کي انهن تي اوس سوڀ حاصل ڪرڻي هئي.“ (Zaehnar, 1975_76: 22_27)

هو ورتر بابت وڏيڪ لکندي کين گيان ۽ ڏيان وارا، متقي ۽ پرهيزگار لوڪ قرار ڏيندي لکي ٿو ته:

”سنڌوماٿريءَ جا اهي ورتر وڏي تپسيا ڪندڙ، متقي ۽ پرهيزگار انسان هئا ۽ هو ديوتائن جا پيارا ۽ لاڏلا هئا. ورتر هنن آريائن کي رگ (رگ ويد) سام (سام ويد) ۽ ياجوس (يجر ويد) جو علم عطا ڪيو.“
(Budh, 1976: 25_51)

رشيد ملڪ ڪتاب ’انڊالاجيءَ‘ ۾ لفظ ورتر کي سنڌوماٿريءَ جو پروهت حڪمران قرار ڏيندي هن کي آرين جي قبضي خلاف وڏو مزاحمت ڪار قرار ڏيندي لکي ٿو ته:

”اهو سڄو پر مختصر اپياس ٻڌائي ٿو ته، هي ٽيئي ڪتاب (رگ ويد، اٿر

ويد ۽ يجرويد) پنهنجي ترتيب صورت، شڪل ۽ جوڙجڪ ۾ غير آريائي آهن." (ملڪ، 2002ع: 109)

متي ڄاڻايل سڀ ڳالهيون، علم ۽ ڏاهپ جي اوس سوڀ ڏانهن اشارو ڪن ٿيون. سنڌوماٿر جي لوڪن ڪي فڪري ۽ روحاني وڏي سوڀ اها ملي جو هنن جو 'شِوَ ديوتا' - 'مهاديو' جي صورت ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. شاهه لطيف سچ جي اوس ڪامياب ٿيڻ بابت چوي ٿو تہ:

"سَچُ جَنِ جو سِيرُ، گُرُ
وينئي تَنِ گڏِيو."

سوا ستيڪا: 'آريا' لفظ وانگر ساڳي صورتحال لفظ 'سواستيڪا' سان جُڙي آهي. 'سواستيڪا' جي نشان واري اهڙي هڪ سنڌو مُهر (Indus Seal) مِهَر ڳڙهه مان بہ لڌي آهي، جيڪا 5000ق.م سان لاڳاپو رکي ٿي، اهڙيون مُهرون سمورن سنڌو سڀيتائي ماڳن تان لڌيون آهن. ڪتاب هندي- سنڌي لغت ۾ محمد پناهه ڦرڙي هڪ لفظ 'سُواس' جي معنيٰ هن ريت ڪئي آهي:

سُواَسُ = سنو گهر = خوشبودار. (ڦرڙو، 2007ع: 197)

ان ريت سواستيڪا جو اشتقاق ڪرڻ سان ان لفظ جي معنيٰ سُٺين وسندين وارا وجي ٿيندي.

[سواستيڪا: سُ= سٺي/ سهڻي+واستي= وسندي+ ڪا= جا= سٺين ۽ اعليٰ وسندين وارا وڪ]

'سواستيڪا' عطا محمد ڀنيري جو موقف آهي، ان نشان (卍) جو مطلب 'نانو' آهي جيڪو شِوَ ڏانهن منسوب آهي ۽ نانيءَ سان لاڳاپو رکي ٿو. جهڙيءَ ريت 'شِوَ ۽ شڪتي'، 'اوم ۽ اَما' آهن. ان ريت هي نالو مقدس نشان 'نانا ۽ ناني' سان لاڳاپو ۽ نسبت رکي ٿو.

سنڌ جي تاريخ ۾ راجا چچ جي هڪ ڪاهه بابت ڄاڻايل آهي تہ:

"ٻڌيہ جي راڄڌاني 'نانا راڄ' (ڪاڪا راڄ) هئي ۽ ان جوءِ جي رهاڪن کي 'سويس' (Sawis) سڏيو ويندو هو." (Elliot, 1876: 145)

الائيس البينيا اهڙي ئي هڪ هم معنيٰ ۽ ملندڙ جلندڙ هڪ لفظ جي معنيٰ بابت لکي ٿي تہ:

”سوات وارو اهو علائقو ’رگ ويد‘ ۾ ڄاڻايل ’سواستو‘ آهي. جنهن جي معنيٰ شاندار جاءِ ئي آهي.“ (البينيا، 2013ع: 245)

’نانگا نانيءَ هليا، هنگلاجان هلي.‘

انهيءَ چڱي ماڳ وار مقدس نشان ’سواستيڪا‘ جو نشان ننڍي کنڊ جي ڪيترن ئي قديم مذهبن ۾ متبرڪ نشان طور موجود آهي، جين، ٻڌ ۽ هندومت ۾ اهو نشان نظر ايندو. انهيءَ نشان کي هٽلر ’نسل پرستي‘ واري نشان طور اعليٰ درجي تي ڪتب آندو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ موجود آهن. جيڪي هن لفظ ’سواستيڪا‘ جي ساختياتي جوڙجڪ سان تعلق رکن ٿا.

جهڙوڪ: ”سوير: سُ= سٺي+ وير= وقت“

* پورهئي ڪارڻ پيٽ جي، اُٿين سوارا.

جهڙوڪ: ”سواٽ: سُ= سٺي+ واٽ= رستو“

* سُونهِين ٿيءُ سُواٽَ، تہ مَنجهان دِلِ ڏڳُ لهين

جهڙوڪ: ”سواڌائي: سُ= سٺي+ واڌائي= خبر“

* مان اچيھُون ڪاءِ، سُواڌائِي سَڄڻين.

عطا محمد ڀنڀري ڀنهنجي ڪتاب ’Indus Script‘ ۾ هڪ ’سنڌو مهر‘ (Indus Seal) جي هڪ لفظ جي ڀاڃ هن ريت سَ = Sa = + سَا = Sa= ’سَسَا‘= سٺو نجو، نبار ايماندار ۽ صاف سٿرو حاڪم طور ڪئي آهي. (Bhanbhro, 2012: 208)

ان ريت اهو صاف سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ اهو لفظ ’سُواستيڪا‘ (卍) ۾ اچي ٿو تہ اهو لفظ نجو ۽ ’آڳاٽو سنڌو لفظ‘ (Proto_Indus Word) آهي ۽ ڀانيوڪيل آرين جي اچڻ واري سال کان بہ گهڻو گهڻو پراڻو آهي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڪلياڻ، (1993ع) ’شاھ جو رسالو‘، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
2. البينا، ايلائيس، سنڌيڪار: بخاري، مظفر، (2013ع) ’سنڌوءَ جون سلطنتون‘، (ڇاپو پهريون)، ڪراچي، نيرون ٻُڪس.
3. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، (2009ع) ’شاھ جو رسالو‘، (شاھ جي سوانح ۽ فڪر سميت)، (ڇاپو پهريون)، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت.
4. مرزا قليچ، بيگ، شمس العلماء، (2007ع) ’شاھ جو رسالو‘ (ڇاپو ٻيو)، حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
5. ڏيپلائي، محمد عثمان، (2016ع) ’شاھ جو رسالو‘، (ڇاپو ٻيو)، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ.
6. سراج الحق، ميمڻ، (2009ع): ’سنڌي ٻولي‘ حيدرآباد: سنڌي لينگئيج اٿارٽي، سنڌ
7. شيخ، ٻانهون خان، (2000ع– 2012ع– 2012ع) ’شاھ جو رسالو‘، (3 جلد) (ڇاپو ٻيو) ڪراچي: شاھ عبداللطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي.
8. فهميده حسين، (2004ع) ’سنڌي ڪلاسيڪل شاعرن جي لغت‘، (ڇاپو پهريون)، ڪراچي: شاھ لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي.
9. فلور، وليم، تعارف: پنهور ايم.ايچ پنهور (2004ع) ’ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني‘، سنڌيڪار: پنيرو عطا محمد، ’قديم سنڌ جي تجارتي تاريخ‘، 111–146، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن
10. ڪاشف، محمد حسين، (2005ع) ’شاھ جي ڪلام جا فڪري ماخذ‘، مرتب: ابڙو، آفتاب، شاھ لطيف عظيم مفڪر، 125–140، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي.
11. ڪاشف، محمد حسين، (2012ع)’سنڌ، سنڌي سمنڊ ۽ سميري‘، مرتب: ڪاشف، محمد حسين، ’سپيتا جا سونهان‘ 17–39، ڪراچي: ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ
12. احمد، خالد، مترجم: راج، شيراز، (2004ء) "لفظوں کی کہانی لفظوں کی زبانی" لاہور: مشعل بکس، عوامی کمپلیکس عثمان ملک، نیو گارڈن ٹاؤن، 54600۔
13. حتی، فلپ کے مترجم: سیّد مبادرالدین رفعت (پروفیسر) اور خان، محمد معین (2015ء) تاریخ عرب، لاہور: نگارشات پبلشرز، 24-مزنگ روڈ، پنجاب۔
14. عبدالحق (ڈاکٹر) (1961ء) "قدیم اردو"، کراچی-1: انجمن ترقی اردو پاکستان۔
15. صدیق، تابش، (1989ء) "مسلمان جہازران" (اسلامی جہازرانی کی مستند تاریخ) (سیکنڈ ایڈیشن) اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن۔
16. صدیق، محمد ادریس، (1959ء) "وادیٔ سندھ کی تہذیب"، اسلام آباد: محکمہ آثار قدیمہ پاکستان۔
17. ملک، رشید، (2002ء) "انڈالاجی- قدیم ہندوستان کی تاریخ کے چند گوشے"، (اشاعت اول) لاہور: فکشن ہاؤس، 18-مزنگ روڈ

18. Aoumiel, (1994) “Dancing Shadows”, (The Roots of western Religion and Beliefs) U.S.A: Published by: Llewellyn publication st, paul, Minnesota 55166-6383

19. Bhanbhro, Atta Mohammad, (2012) “INDUS SCRIPT”, Jamshoro: Department of Areheeology and Anthropology,Jamshoro: Universty of Sindh.

20. Budha, Parkash, (1976) “Political and Social Movement in Ancient Punjab”, Publisher: Motilal Banarsidas PVT Linuted ISBN No: 812082458x, 9788120824584.

21. Banerjee, Satya Ranjan, Dr, (1990), “Essays on Indo-European Linguistics” Calcutta: published by: Dasgupta, Ashin, Dr.

22. Dutt, Nilinaksha, Dr. Edited by: Majumdar, R.C. Dr, (1953) “The Age of Imperial Unity”, Bombay, India.

23. Faridkoti, Ain-ul-Haque, (1991) “Pre Aryan origin of the Pakistani Languges”, Lahore: Orient Research centre, Tariq Colony, Multan Road Lahore-25, Pakistan.

24. Hunter, W.M (1881), “Imperial Gazetteer of India”, Vol: IX 1st Editiand Dehli: India

25. Moreland, W.H and Chatterjee, Atul Chandra,(1936) “A short History of India” London: Published by, Longmans, Green and Co.

26. Mueller, Friedrich Max, (1882) “Lectures on the Science of Language”, London:

27. Mueller, Friedrich Max (Translated 1962) :Leetures on the Science of Language”, London

28. Olden berg H., (1962): “Ancient India its Language and Religion”, Calcutta: published by: Panthi Books.

29. Ranfrew, Colin, (1988) “Archeology and Languages” (The Puzale of Indo-European Origin), London: Published by: The Press of Syndicate of the University of Cambridge, UK.

30. Rao, S.R, (1991) “Dawn and Devolution of Indus Civilzation”, New Delhi: Published by, Pardeep Kumar Goel for Aditya Prakashan, F-14/65, Model Town-II, Delhi, 110009.

31. Rapson, E.J (Editor), (1922): “The Cambridge History of India”, Cambridge: vol:1, (Ancient India) published by: Combridge University Press.

32. Thapar, Romila, (2000) “Hindutva and History”, The Frontline, Vol: vol. 17, sep 30-Oct. 13, India.

33. Zeajmer. R.C, (1976) “Hinduism” London: OUP.